

THE INFLUENCE OF A 7-WEEK PREPARATORY PERIOD ON HORMONAL AND METABOLIC RESPONSES IN SOCCER PLAYERS

Metabolic and hormonal response to training

BENEDYKT H. OPASZOWSKI^{1,3}, ZBIGNIEW TYC², ZBIGNIEW OBMIŃSKI¹,
TOMASZ DANIELIK², MARGIN KORKUĆ², BARBARA DŁUGOŁĘCKA³

¹*Institute of Sport in Warsaw, Department of Endocrinology*

²*The Josef Pilsudski University of Physical Education in Warsaw, Department of Sporting Games*

³*The Josef Pilsudski University of Physical Education in Warsaw,
The Faculty of Physical Education and Sport in Biała Podlaska,
Department of Physiology and Biochemistry*

Mailing address: Benedykt H. Opaszowski, Faculty of Physical Education and Sport,
2 Akademicka Street, 21-500 Biała Podlaska, tel.: +48 83 342 88 27, fax: +48 83 342 88 00,
e-mail: benedykt.opaszowski@insp.waw.pl

Abstract

Introduction. The aim of the study is to evaluate the metabolic and hormonal response of soccer players to maximum effort (test for determining anaerobic threshold changes – PPA) carried out under field conditions within a training cycle, which included a preparation period of about 7 weeks. **Materials and methods.** In blood samples of the 20 subjects the concentrations of lactate was determined, (LA) in whole blood, also including cortisol (C), testosterone (T) and growth hormone (GH) in blood plasma, during a running exercise performed according to the formula for determination of PPA. The heart rate (HR) was recorded during the running exercise. Threshold speed was determined based on OBLA. The tests were carried out twice: at the beginning and at the end of the seventh week preparatory period. **Results.** The training increased the threshold speed by an average of 0.4 m/s, lower concentrations of LA during the second test and less severe changes in HR. Endurance of the tested athletes increased at more favourable hormonal response with respect to cortisol and GH. The endurance component in the training, in the 2nd test resulted in lower resting testosterone levels, which did not affect the metabolic balance. The ratio of testosterone to cortisol (T/C), its growth after the period of training, showed a more stable anabolic-catabolic balance, which justifies the validity of the training assumptions in this period. **Conclusions.** The study confirmed the usefulness of metabolic-endocrine indicators in the monitoring the physiological response of athletes to exercise, as well as beneficial changes in the process of adaptation of bodies of athletes subjected to training.

Key words: soccer, training, alternating anaerobic threshold, lactate, hormones

Introduction

Rational selection of physical burden in training is essential in the process of physiological adaptation to effort during the competition. Too small and too large biological burden to the athlete's body during training has a negative impact on the training process and, consequently, causes deterioration of results. This also includes the game of soccer, which is due to the metabolism of the tissue, the nature of energy processes and the duration thereof, belongs to the group of endurance disciplines/endurance efforts, which utilise the energy potential as well as aerobic and anaerobic potential [1, 2, 3, 4]. During a game, in each case of a "speed up" or acceleration, the processes anaerobic energy contribution, followed by moments of increased oxygen consumption, or aerobic energy mobilization prevails. The long lasting system of league games requires players to be well prepared, both, in terms of strength (general fitness) and speed. Furthermore, high exercise capacity is deter-

mined by biological substrate of high-endurance preparation and exercise tolerance, which, based on technical and tactical preparation determines the success of sports teams. On the other hand, an excessive emphasis on endurance training can have an impact on the speed of a player during games. Hence, the purpose of training during general preparation is to attain the optimal level of strength to then be able to build a player's speed.

One of the systems regulating exercise metabolism is the endocrine system, and its impact on the mobilisation and utilisation of energy substrates during muscular work related to the exercise of various structure/form and burdens. Exercise is a potent physiological stimulus, which results in release of hormones, including cortisol, testosterone, growth hormone, catecholamines [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11]. Hormone secretion is increased when exercise duration and intensity have reached a certain level.

Data from the literature confirm the relationship between

high lactate metabolic acidosis, renal acid-base balance of blood and the response of the endocrine system. Thus, the magnitude of the hormonal response to exercise (training), exercise stress level can only be determined by concentration of certain hormones. The magnitude of hormonal response may represent the biological burden of the training work, while changes in levels of some hormones can provide objective information about the biological effects of the training and competition burdens applied [12, 13, 14, 15, 16, 17, 18]. The magnitude of hormonal reactions, metabolic imbalance may indicate the presence of, on the one hand, the fact of fatigue and overtraining [5, 19, 20], on the other hand, it may indicate low efficiency of the training stimuli used in the process of increasing exercise tolerance.

Prolonged physical strain during a game requires players to be well prepared in terms fitness riders and motoric efficiency. Also, the excitement accompanying sporting competition is based on hormonal reactions, which do not always have a positive effect. Excessive mental stimulation can result in rapid build-up of fatigue, it can inhibit (through reduction of secretory reserves) mechanisms stimulating the mobilisation of energy substrates [21, 22].

The literature describes how to evaluate the effectiveness of training period of athletes of various disciplines. For this purpose, we often use running with a gradually increasing speed until the runner refuses to go on (maximum test). Measurements of lactate in the blood during this exercise allow us to specify the current Anaerobic Threshold Change (PPA), and thus the degree of adaptation to endurance efforts, which in the case of soccer players varies greatly in various periods of the annual training cycle [23]. In addition, the physiological parameter, another important response also includes that of the endocrine system, which is responsible for mobilizing energy for the purpose of exercise test, as well as the promptness of post-workout restitution. This assessment can be made on the basis of post-workout changes in concentrations of hormones, including catabolic and anabolic cortisol hormones, testosterone and growth hormone. Such comprehensive tests, before and after the period of training have never been conducted on soccer players. The aim of this study was to evaluate the course of adaptation of soccer players after 7 weeks of training, based on comprehensive fitness and hormonal tests, conducted before and after the period of training.

Material and methods

20 players participated in the research – they were payers of a 3rd Division soccer club (age 23.6±3.9 years; height 177.7±6.4 cm; body mass 75.3±8.53 kg, BMI 23.7±1.9) twice: the first test took place on 16 January, and the second one on 5 March. The tests related to the preparatory period (about 7 weeks), during which the training included general motoric preparation with emphasis on the development of endurance. In terms of cyclicity of training this was the winter preparation period, a sub-period of general preparation. During this period 25 training units of total duration of 1,696 minutes were held. The general characteristics of the training is described by the following variables: a) coordination 195 min, b) strength of 120 min, c) agility 81 min, d) jumping ability 6 min, e) dynamic strength 10 min f) tactics 57 min, g) speed 10 min; h) aerobic endurance 274 min i) technique 466 min j) mixed endurance 168 min, k) general development warm-up 120 min. In addition, 12 control matches were played. In general, the balance of aerobic stress time accounted for about 33%, speed and strength elements accounted for about 8.7%, while the remaining time included technique, tactical preparation and control matches.

In natural conditions (on a soccer pitch, an elliptical path with a length of 250 m) a speed exercise test was performed

according to the formula for determination of anaerobic threshold changes (PPA), i.e. increased running speed of 0.4 m/s, starting at 2.8 speed m/s. In both periods the test effort was performed in the morning, between 9:30 and 11:30 AM. Table no. 1 shows the outline of the running tests applied in the study [2].

Table 1. Outline of the running test, including running speed at a given burden levels, the time taken to run 250 m, the number of repetitions and the total running time for a given level of burden

Burden level	Running speed [m/s]	Time taken to run 250 m [min; s]	Number of repetitions	Total running time [min; s]
1.	2.8	1 min 29 s	3 x	4 min 27 s
2.	3.2	1 min 18 s	3 x	3 min 54 s
3.	3.6	1 min 09 s	4 x	4 min 36 s
4.	4.0	1 min 03 s	4 x	4 min 12 s
5.	4.4	0 min 57 s	4 x	3 min 48 s
6.	4.8	0 min 52 s	5 x	4 min 20 s
7.	5.1	0 min 48 s	5 x	4 min 00 s

The subjects were asked to perform the test to the best of their current fitness capabilities. Capillary blood was taken from the subjects' fingertips prior to the running test, in 30 to 40 seconds intervals between individual burden levels, as well as after the tests. The heart rate (HR) was recorded continuously using sport-testers made by Polar Finland. The concentration of LA in the blood was tested using the set of DR LANGE (GERMANY). Based on the relationship between the concentration of LA and the running speed the threshold speed was determined (VPPA). Blood samples for hormonal marking in the both tests, taken before the actual performance of the test (15 min) and after (3 min) were centrifuged and then frozen (at -20 °C) and stored until the time of further analysis. Concentration levels of cortisol (C), testosterone (T) and growth hormone (GH) in all samples were determined according to the enzyme immunoassay method (ELISA) using the DRG sets (GERMANY) in a single analysis. The anabolic-catabolic balance was determined using the indicator showing the concentration of T/C ratios according to the following formula: $T / C = \text{testosterone (nmol / l)} : \text{cortisol (nmol / l)} \times 100$. Statistical analysis was performed using statistical package STATISTICA version 9.0. The analysis included mean values ± SD, Student's t-test for dependent characteristics and comparison of average post-hoc test (LSD). The study report was approved by the Ethics Committee of the Institute of Sport, and the players having been informed of the potential risks, agreed to participate in tests.

Results

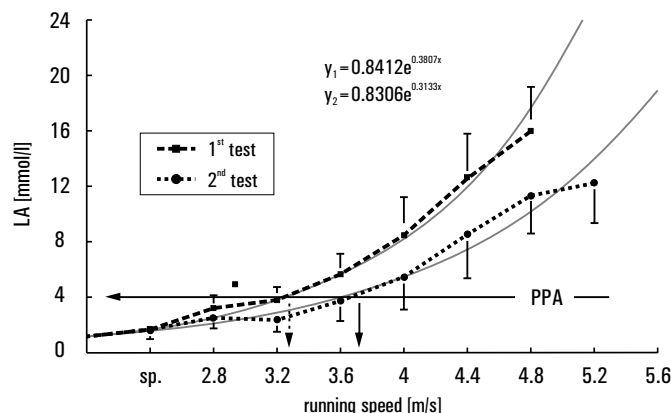
As far as body mass of the tested players is concerned, we noticed an average decrease in this parameter by approximately 1 kg, i.e. from 75.5±8.7 in the first test, to 74.5± 7.9 (P<0,05) in the second test. Table no. 2 presents concentrations of lactate (LA) determined at rest before the running, and after the running of individual distances at set speeds. The resting values fall within the physiological limits, while the subsequent speeds indicate progression of the concentration of lactic acid in the blood to maximum levels at the end of the exercise test. This includes changes in LA in the function of the running speed in terms of both tests. It is worthwhile to emphasise the lower concentrations of lactate at the same speed in the test. Signifi-

cant ($P < 0.05$) differences appeared at speeds of 4 m/s and higher. Additionally, the maximum concentration of LA was lower than the final value from the first test (respectively 12.3 ± 2.9 and 16.1 ± 3.2 mmol/l) (Tab. 2). The second test was concluded at a higher speed than the first one. This also implies longer total running time at lower concentrations of lactate. The test results indicate an increase in endurance of the tested athletes following the period of general preparation. These changes are confirmed by the threshold running speed (VPPA), which during the first test of the group was 3.24 ± 0.28 m/s, and after the training cycle it significantly increased ($P < 0.05$) to 3.66 ± 0.32 m/s (Fig. 1). Fig. 2 depicts the course of heart rate (HR) changes in the function of running, during the first and the second test. As expected, each increase in speed was accompanied by an increase in HR up to limit values – i.e. until the exercise test was stopped. Knowing the threshold speed at 4 mmol/l we can also determine the threshold heart rate (HRPPA). This is a valuable piece of information for sporting practice, as it allows for precise determination of threshold values that are optimal for payers' aerobic fitness and endurance. Greater threshold speed implies better endurance. The threshold value of heart rate in the first test was at an average of 174.9 ± 13.79 beats/min. As a result of the training it fell to 170.8 ± 13.67 beats/min. (Fig. 2). Also changes in HR in the function of running speed were at a level lower by an average of approximately 4-6 beats/min. (Fig. 2). The lowering of effort HR is a symptom of so called post training vagotonia and indicates positive adaptation of the cardio vascular system. Table no. 3 shows the hormonal response to a stimulus exercise in the applied running test "to the limit". In the case of testosterone, cortisol and growth hormone (GH) we observed increases in their levels after the exercises, both, in the case of the first test as well as the second one. In the first test, significant ($P < 0.05$) post-exercise increases in the concentrations were observed in the case of growth hormone and testosterone. With respect to testosterone and cortisol the second test revealed lower values as compared to the first test. The post-exercise increase in cortisol levels was small (Table 3). The training, which utilised endurance burdens revealed smaller testosterone levels at rest, but also lower cortisol secretion. In the case of the growth hormone (GH) the post exercise values were similar, and were approximately 28 ng/ml. Significantly smaller was the increase in GH concentration after exercise in the second test. In the first test this value was at an average of about 26 ng/ml, while in the second test it was approximately 20 ng/ml. The differences are statistically significant at $p < 0.05$ (Table 3). The anabolic-catabolic rate (T/C) calculated for pre-test value in the first test was at an average of 3.2 ± 1.59 , whereas in the second test it significantly increased ($P < 0.05$) to 4.2 ± 1.46 . This result emphasises the stable anabolic-catabolic balance prior to the period of specialist preparation as well as after the training cycle.

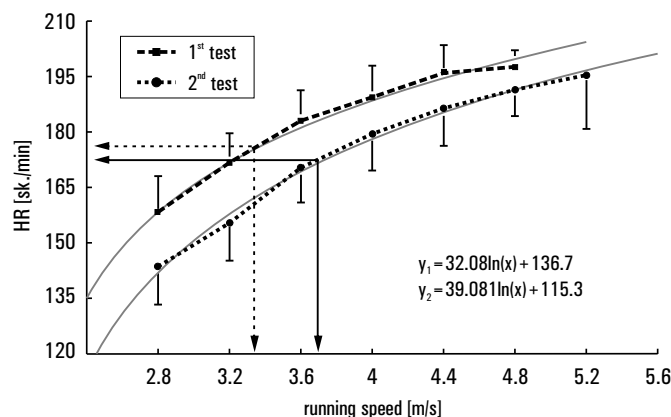
Table 2. Concentration of lactic acid (LA) in the blood and the heart rate (HR) during the test determining anaerobic threshold changes with increasing running speed (m/s) in the 1st and 2nd test (average $\pm$ SD)

Test number	LA (mmol/l)								
	Before running	2.8 m/s	3.2 m/s	3.6 m/s	4.0 m/s	4.4 m/s	4.8 m/s	5.2 m/s	
1	x SD	1.5 ± 0.4	3.3 ± 0.9	3.7 ± 1.1	5.6 ± 1.5	8.6 ± 2.6	12.7 ± 3.3	16.1 ± 3.2	.
2	x SD	1.5 ± 0.4	2.4 ± 0.6	2.4 ± 0.8	3.8 ± 1.5	5.4 $\pm 2.2^*$	8.5 $\pm 3.1^*$	11.4 $\pm 2.8^*$	12.3 ± 2.9
Test number	HR (sk./min)								
	Before running	2.8 m/s	3.2 m/s	3.6 m/s	4.0 m/s	4.4 m/s	4.8 m/s	5.2 m/s	
1	x SD	89.8 ± 11.3	157.8 ± 10.4	171.5 ± 8.3	183.4 ± 8.1	189.5 ± 8.7	195.9 ± 7.7	192.7 ± 4.6	.
2	x SD	88.0 ± 12.1	143.5 $\pm 10.0^*$	155.5 $\pm 10.0^*$	169.9 $\pm 8.6^*$	179.3 $\pm 9.5^*$	186.0 $\pm 9.5^*$	191.3 ± 6.8	195.8 ± 14.8

* value significantly ($P < 0.05$) lower than that obtained in the 1st test

Fig. 1. Curve showing lactate concentration (LA) in the blood of soccer players as a function of running speed during determination of anaerobic threshold changes (PPA) in the 1st and 2nd test (mean $\pm$ SD). The arrows represent threshold speeds.

Fig. 2. Heart rate (HR) curve of soccer players as a function of running speed during determination of anaerobic threshold changes (PPA) in the 1st and 2nd test (mean $\pm$ SD). The arrows represent threshold speeds.

Table 3. Concentration of testosterone (T), cortisol (C) and growth hormone (GH) in the plasma and values of anabolic-catabolic indicator (T/C) before and after the running test of soccer players – in the 1st and 2nd test (average $\pm$ SD)

Test number	Testosterone (nmol/l)		Cortisol (nmol/l)		GH (ng/ml)		T/C	
	before	after	before	after	before	after	before	after
1	x 18.3 SD ± 6.16	x 22.5 SD $\pm 8.56^b$	x 555.3 SD ± 173.95	x 596.7 SD ± 155.18	x 2.7 SD ± 3.69	x 28.7 SD $\pm 16.23^c$	x 3.2 SD ± 1.59	x 3.8 SD ± 1.32
2	x 15.1 SD ± 3.08	x 20.8 SD $\pm 6.83^c$	x 374.1 SD $\pm 91.21^c$	x 401.1 SD $\pm 129.63^c$	x 7.9 SD $\pm 10.35^b$	x 28.3 SD $\pm 16.07^a$	x 4.2 SD $\pm 1.46^b$	x 5.2 SD $\pm 1.43^{ab}$

^a value significantly ($P < 0.05$) higher than the data "before" exercise;

^b value significantly ($P < 0.05$) higher than the data obtained in the 1st test;

^c value significantly ($P < 0.05$) lower than the data obtained in the 1st test

Discussion

The presented tests cover the period of general preparation, which aims to increase exercise tolerance through the use of endurance effort based on aerobic energy processes. The proposed test for determination of anaerobic threshold changes performed during the first test gave practical evidence to determine the optimal intensity of running training with the goal of increased aerobic fitness, and repeating the test after the training cycle verifies the correctness of the training assumptions. The use of hormone determinations in the test, which will evaluate the status of androgen-glucocorticoid, gives a broader picture of the changes induced by physical training in the development of mechanisms to regulate the use of renewable energy and the direction of effort metabolism. In addition, maintaining an optimum anabolic-catabolic balance seems to be a necessary condition for the development of adaptation to exercise and sports training. This includes the secretion relationship between cortisol and testosterone and the maintenance "secretory reserve" of the pituitary gland in relation to growth hormone, which has a strong anabolic effect [5, 7, 23, 24].

As expected, the results of the running exercise (test 2) showed improved in aerobic endurance, as evidenced by the increase in the threshold speed. The lactate curve shifted to the right, i.e. in the direction of greater speed at which the players finished the test. This also happened at lower post exercise blood lactate concentration. This clearly shows an increase in the efficiency of aerobic processes. The proof of this is the decline in the heart rate (HR) during exercise at similar speeds in the second test. This is valuable information for the practice of sport, which emphasises cardiovascular adaptation to exercise, for example by increasing the volume (SV) and cardiac output, it provides a basis for greater burdens [3, 25, 26]. The exercise effort resulted in an increase in testosterone, in the first as well as the second test by an average of 4.2 nmol/l in the first test and 5.7 nmol/l in the second. What needs to be emphasised here are the lower concentrations of testosterone during the second test identified at rest before the race (an average of 18% for the group). This may suggest possible effect of the endurance training applied in this period on the androgen response. Strength and speed training stimulates the secretion of testosterone through a significant secretion of pituitary hormones (LH and FSH) stimulated by the hypothalamic GnRH (gonadotropin-releasing hormone). In the case of training with significant endurance component we can observe attenuation of the androgenic response [14, 16, 27].

Significant stimulation of androgen through physical exercise (significant increase in testosterone levels) indicates a high possibility of regeneration and a tolerance reserve to substantial

training burdens, and provides the basis for speed training and strength. Stable androgenic status (high concentrations of testosterone without significant changes) provides a basis for the development of players' "sporting aggressiveness" and the ability to focus more on the technical and tactical training [4, 10, 15]. One needs to bear in mind that low levels of testosterone in juveniles translate into "less energy" to work and engage in competitive sportsmanship. In the assessment of hormonal response one also needs to remember the reverse situation, i.e. enhanced reaction, which may indicate a metabolic imbalance due to over-stimulation of the "hypothalamic-pituitary-gonadal" axis, which could also adversely affect the restitution after training or competition [5, 12, 19]. Excessive stimulation can affect the reactions/performance of a player during a game. In the light of the results, an increase testosterone levels in the range of 4.0-8.0 nmol/l should be assumed to be a favourable hormonal response to a defined physical exercise.

Changes in the concentration of cortisol in the blood under the influence of physical activity described in the literature are multidirectional and their interpretation is fully complementary and clear. Discussions in the literature include increases in cortisol levels in the blood, its reduction as well as no change whatsoever [13, 7, 8, 23]. An important role in the magnitude and direction of hormonal response to exercise is played by the power/intensity of the exercise as well as its duration. It was also found that exercise increases the rate of its disappearance in the blood. A lot of data suggests that an increase in the level of cortisol in the blood occurs when the exercise effort is very significant, and the duration of the exercise is more than 20-30 minutes. It is assumed that an increase in the concentration of cortisol in blood is a reaction to the stress caused by emotional arousal which accompanies the physical effort. Metabolic changes (increased lactic acid), abnormal acid-base balance of blood (decrease in pH), insufficient supply of oxygen and depletion of carbohydrate reserves may lead to increased levels of cortisol in the blood [5, 19, 21]. This hormone is characterised by daily rhythm, with the largest values present in the morning and lower levels at night. In the case of people who go to bed late, this rhythm can be shifted. The rhythm of cortisol is affected by such factors as food, physical work (training) and stress. Under conditions of strong stress response, fatigue and overtraining we can observe excessive adrenal response. Its resting build up during training cycle may indicate the severity of the catabolic processes (decay), lack of full restitution after the training session. Adaptation of the body to increased training burdens is reflected in more efficient regulatory mechanisms, neural as well as hormonal. One must develop high capacity to respond to large, also including increasing of the "secretory reserve" of the adrenal glands, i.e. the additional cortisol secretion. It is assumed that the adaptation endurance training is characterised by decrease in the secretion of cortisol [8, 12, 16]. In our research the concentration of cortisol at rest was 555 nmol/l (before exercise) in the first within test, and after the running test it increased to 596 nmol/l, i.e. about 7%. In the second test the post exercise increase in cortisol was also approximately 7%, but at lower concentrations. One would therefore assume that the increase in threshold power/speed (PPA) under the influence of exercise causes a decreased adrenal response (smaller secretion of cortisol). Increased availability of oxygen to the working muscles reduces the hormonal response in the light of cortisol changes, and thus is an expression of a greater resistance to exercise stress. This also underlines the fact of smaller excitation of the "hypothalamic-pituitary-gonadal" axis. High cortisol values (on average) are typical for sports groups, which is also associated with the season of the year and possibly the series of training (poor endurance preparation of athletes). Testosterone has anabolic effects, which is manifested mainly by an increase in the mass of muscles. It also

works in a counter-regulatory way with respect to active muscles reacting to cortisol, which has a catabolic effect (effect on muscle proteins degradation). The relationship between these two hormones is referred to a metabolic balance. They have become the basis of anabolic-catabolic rate (T/C) used in sport to evaluate the biological effects of training [3, 5, 11]. Balance between anabolic and catabolic processes in the body seems to be the basis for achieving the "optimum" sports training. Decrease of this variable (T/C) below 3.0 may indicate severity of catabolic processes (too great training burden) and lack of full post training restitution. In the case of our tests the average value of the index before the running in the first was 3.2, while in the second test it was significantly higher – i.e. 4.2. In the first and the second test, the strain caused increases in the value of anabolic-catabolic rate, to 3.8 in the first test (up 18%) to 5.2 in the second test (up 24%). Its low value, i.e., <3, and a decrease after the exercise may indicate lack of adequate training, the occurrence of fatigue, lack of rest or an improper diet. Exercise tolerance may be low and limited. In our study we observed a favourable reaction after the training cycle [26, 27, 28, 29].

The stimulating effect of growth hormone in the body is takes place through polypeptides growth factors (IGF – insulin-like growth factor) called the somatomedins and secreted by the liver and other tissues in response to the action of GH. Its secretion during the day is pulsating, i.e., GH is secreted in discrete pulses 6-12 times a day, with its acrophase observed during deep sleep, i.e., after about 1-2 hours of sleep. Its secretion can be stimulated by protein intake, hypoglycaemia, pregnancy, mental stress and physical exercise [6, 12, 24]. GH levels at rest are sometimes undetectable using the DRG set, while its concentration usually falls in the range of 0.2 to 3.0 ng/ml. GH secretory capabilities decline with age. The greatest GH secretion, as described above, is observed during sleep, particularly including deep sleep. Intense exercise can affect its nocturnal secretion, decreasing the amplitude of secretory cycles and its peak value [9, 10, 13]. It was observed that exhaustive physical/sports training, affects the secretion of GH during the sleep (reducing the amplitude of the secretory cycle and its peak value). At the same time, the relationship between the sleep (especially the deep phase) and the largest discharge in the night and day cycle has not been explained yet. The explanation for this relationship may be particularly important for the practice of sport, because proper sleep with relevant GH relationship is of fundamental importance in the processes of regeneration (renewal) of intensely training players. Stress, which inherently associated with exercise, may cause an increase in GH secretion. Increase in its concentration in the blood can be observed even before the effort. It is reported that the GH response to relatively comparable burden is lower in the case of who exercise, than in the case of those who do not exercise. During exercise the secretion of the growth hormone is regulated by the availability of glucose. Greater concentrations of GH are observed during exercise of greater intensity. Also the duration of the exercise results in an excessive reaction of the growth hormone [6, 22, 20]. The efforts made by the tested players in both tests resulted in an increase of GH to a similar mean value (approximately 28 ng/ml). The absolute post exercise increase in the concentration was lower in the second test, despite greater effort, which can be regarded as a manifestation of adaptation resulting from the training. What is surprising is the almost 3-times higher pre-exercise concentration of this hormone after the period of training. In the literature there is no information about such behaviour of GH at rest following a period of training. Assuming that the growth hormone is involved in the process of lipolysis, i.e. the release of free fatty acids (FFA) into circulation, which are an energy substrate utilised during exercise of aerobic nature of the efforts, one can suggest that elevated levels of GH before exercise can also be a manifestation

of the metabolic adaptation after the period of training, as before the exercise, it increases the amount of energy substrate in the circulation before work. However, this hypothesis requires further verification in an experiment marked as FFA. Higher post training GH levels at rest, which is an anabolic hormone, may also suggest that the actual anabolic-catabolic balance is shifted more towards the reconstruction of structural proteins than one might expect only on the basis of comparisons of resting indicators T/C in the first (3.2) and the second test (4.2). Analysis of the post training and at rest changes in the anabolic-catabolic rate provides basis for a new approach to the metabolism of endogenous proteins, which depends on the three tested hormones – i.e. testosterone, cortisol and growth hormone.

The study has revealed wide differentiation of exercise abilities of athletes. Training can modulate stress responses caused by strenuous exercise. Prolonged physical activity/training changes the proportions in the use of energy substrates, hence the objective information relating to the peripheral levels (in the blood) of selected hormones emphasises their role in the regulation and adaptation to exercise. The literature talks about hormonal adaptation to chronic stress, such as e.g. sports training.

Conclusions

The conducted analysis training cycle of soccer players based on changes in selected physiological and hormonal indicators allows us to formulate following conclusions:

1. As a result of the 7 week training the payers' endurance increased, as evidenced by the significant increase in the threshold speed, lower threshold heart rate and lower lactate values at each speed level of the running test.
2. There was no breach of the androgen-glucocorticoid status, and the metabolic balance shifted as a result of the training in the direction towards dominance of anabolic processes. This is an important information for the practice of sports in the process of optimisation of training, and confirms the validity of the training assumptions made by the coach.

Literature

1. Carli, G., Bonifazi M., Lodi L., Lupo G., Martelli G. & Viti A. (1986). Hormonal and metabolic effects following a football match. *Int J Sport Med*, 7: 36-38.
2. Jastrzębski, Z. (2004). *Training burdens and their impact on sporting development of soccer players and handball payers*. Gdańsk: Wydawnictwo AWFis. [in Polish]
3. Krstrup, P., Christensen J.F., Randers M.B., Pedersen H., Sundstrup E., Jakobsen M.D. et al. (2010). Muscle adaptations and performance enhancements of soccer training for untrained men. *Eur. J. Appl. Physiol.* 108, 1247-58.
4. Bangsbo, J., Iain F.M. & Krstrup P. (2007). Metabolic response and fatigue in soccer. *Int J Sports Physiol Perform.* 2:111-27.
5. Adlercreutz, H., Harkonen M., Kuoppasalmi K., Naveri H., Huhtaniemi, Tikkanen H. et al. (1986). Effect of training on plasma anabolic and catabolic steroid hormones and their response during physical exercise. *Int. J. Sports Med.*, 7: 27-28.
6. Godfrey, R.J., Madgwick Z. & Whyte G.P (2003). The exercise-induced growth hormone in athletes. *Sports Med*, 33(8): 599-613.
7. Hakkinen, K. & Pakarinen A. (1995): Acute hormonal responses to heavy resistance exercise in men and women at different ages. *Int J Sports Med*, 16:507-513.

8. Hartley, L.H., Mason J.W., Hogan R.P., Jones L.G., Kotchen T.A., Mougey E.H. et al. (1972). Multiple hormonal responses to graded (prolonged) exercise in relation to physical training. *J Appl Physiol*, 33: 602-610.
9. Raastad, T., Bjoro T. & Hallen J. (2000). Hormonal responses to high- and moderate-intensity strength exercise. *Eur J Appl Physiol*, 82: 121-128.
10. Ronsen, O., Haug E., Pedersen B.K. & Bahr R. (2001). Increased neuroendocrine response to a repeated bout of endurance exercise. *Med Sci Sport Exerc.*, 33 (4):568-575.
11. Vervoorn, C., Vermulst L.J.M., Boelens-Quist A.M., Koppeschaar H.P.F., Erich W.B.M., Thijssen J.H.H. et al. (1992). Seasonal changes in performance and free testosterone: cortisol ratio of elite female rowers. *Eur J Appl Physiol*, 64: 14-21.
12. Bonifazi, M., Bela E., Lupo C., Martelli G., Zhu B. & Carli G. (1998). Influence of training on the response to exercise of adrenocorticotropin and growth hormone plasma concentrations in human swimmers. *Eur J Appl Physiol*, 78:394-397.
13. Hackney, A.C., Spinning W.E. & Brutt B.C. (1990). Hypothalamic-pituitary-testicular axis function in endurance-trained males. *Int J Sports Med*, 11: 298-303.
14. Hakkinen, K., Leskinen K.L., Alen M., Komi P.V. & Kauhanen H. (1989). Serum hormone concentrations during prolonged training in elite endurance-trained and strength-trained athletes. *Eu J Appl Physiol*, 59:233-238.
15. Mejri, S., Bchir F., Ragana M.C.B. & Hamida J.B. (2005). Effect of training on GH and IGF-1 responses to a submaximal exercise in football players. *Eur J Appl Physiol*, 95: 496-503.
16. Steinacker, J.M., Lormes W., Reissnecker S. & Liu Y. (2004). New aspects of the hormone and cytokine response to training. *Eur J Appl Physiol*, 91(4): 382-391.
17. Urhausen, A., Kullmer T. & Kindermann W. (1987). A 7-week follow-up study of the behavior of testosterone and cortisol during the competition period in rowers. *Eur J Appl Physiol*, 56: 528-533.
18. Iaia, F.M., Hellsten Y., Nielsen J.J., Fernström M., Sahlin K. & Bangsbo J. (2009). Four weeks of speed endurance training reduces energy expenditure during exercise and maintains muscle oxidative capacity despite a reduction in training volume. *J Appl Physiol*. 1,73-80.
19. Urhausen, A., Gabriel H. & Kinderman W. (1995). Blood hormones as markers of training stress and overtraining. *Sports Med*. 20(4): 251-276.
20. Opaszowski, B.H., Rojek J., Hübner-Woźniak E., Długolecka B. & Obmiński Z. (2007). Metabolic and hormonal response of soccer players to maximum effort performed under laboratory conditions. *Rocznik Naukowy Zamiejscowego Wydziału Wychowania Fizycznego w Białej Podlaskiej*, Tom XIV, 33-45. [in Polish]
21. Gordon, S.E., Kraemer W.J., Vos N.H., Lynch J.M. & Knuttgen H.G. (1994). Effect of acid-base balance on the growth hormone response to acute high-intensity cycle exercise. *J Appl Physiol*, 76: 821-829.
22. Goto, K., Higashiyama M., Ishii N. & Takamatsu K. (2005). Prior endurance exercise attenuates growth hormone response to subsequent resistance exercise. *Eur J Appl Physiol*, 94: 333-338.
23. Kanaey, J.A., Weltman J.Y., Pieper K.S., Weltman A. & Hartman M.L. (2001). Cortisol and growth hormone responses to exercise at different times of day. *J Clin Endocrinol Metab.*, 86(6):2881-2889.
24. Mejri, S., Bchir F., Ben Rayana M.C., Ben Hamida J. & Ben Slama C. (2005). Effect of training on GH and IGF-1 responses to a submaximal exercise in football players. *Eur J Appl Physiol*. 95:496-503.
25. Krustup, P., Nielsen J.J., Krustup B.R., Christensen J.F., Pedersen H., Randers M.B. et al. (2009). Recreational soccer is an effective health-promoting activity for untrained men. *Br J Sports Med*. 43, 825-31.
26. Iaia, F.M. & Bangsbo J. (2010). Speed endurance training is a powerful stimulus for physiological adaptations and performance improvements of athletes. *Scand J Med Sci Sports*. 20 Suppl 2:11-23.
27. Cormack, S.J., Newton R.U., McGuigan M.R. & Cormie P. (2008). Neuromuscular and endocrine responses of elite players during an Australian rules football season. *Int J Sports Physiol Perform*. 3:439-53.
28. Di Salvo, V. & Pigozzi F. (1998). Physical training of football players based on their positional rules in the team. *Effects on performance-related factors*. 38:294-7.
29. Hoffman, J.R., Kang J., Ratames N.A. & Faigenbaum A.D. (2005). Biochemical and hormonal responses during an intercollegiate football season. *Med Sci Sports Exerc*. 7:1237-41.

Submitted: April 18, 2012

Accepted: June 27, 2012

WPŁYW 7-TYGODNIOWEGO OKRESU TRENINGOWEGO NA HORMONALNE I METABOLICZNE ODPOWIEDZI NA MAKSYMALNY WYSIŁEK U ZAWODNIKÓW PIŁKI NOŻNEJ

Odpowiedź metaboliczna i hormonalna na trening

BENEDYKT H. OPASZOWSKI^{1,3}, ZBIGNIEW TYC², ZBIGNIEW OBMIŃSKI¹,
TOMASZ DANIELIK², MARCIN KORKUĆ², BARBARA DŁUGOŁĘCKA³

¹*Instytut Sportu w Warszawie, Zakład Endokrynologii*

²*Akademia Wychowania Fizycznego J. Piłsudskiego w Warszawie, Zakład Gier Sportowych*

³*Akademia Wychowania Fizycznego J. Piłsudskiego w Warszawie,
Wydział Wychowania Fizycznego i Sportu w Białej Podlaskiej, Zakład Fizjologii i Biochemii*

Adres do korespondencji: Benedykt H. Opaszowski, Wydział Wychowania Fizycznego i Sportu
w Białej Podlaskiej, ul. Akademicka 2, 21-500 Biała Podlaska, tel. 83 342 8827, fax: 83 342 88 00,
e-mail: benedykt.opaszowski@insp.waw.pl

Streszczenie

Wprowadzenie. Celem przeprowadzonych badań jest ocena reakcji metabolicznej i hormonalnej zawodników piłki nożnej na wysiłek maksymalny (test oznaczania progu przemian anaerobowych – PPA) wykonywany w warunkach terenowych w cyklu treningowym, który obejmował okres przygotowania ogólnego (ok. 7 tygodni). **Materiał i metody.** W próbkach krwi 20 badanych oznaczano stężenie mleczanu (LA) w pełnej krwi oraz kortyzolu (C), testosteronu (T) i hormonu wzrostu (GH) w osoczu podczas wysiłku biegowego wykonywanego wg formuły oznaczania PPA. Rejestrowano podczas biegów częstość skurczów serca (HR). Wyznaczano prędkość progową na podstawie OBLA. Badania prowadzono dwukrotnie: na początku i na końcu 7. tygodniowego okresu przygotowawczego. **Wyniki.** Trening spowodował wzrost prędkości progowej średnio o 0,4 m/s., obniżenie stężeń LA podczas testu w drugich badaniach oraz mniej nasilone zmiany HR. Wzrosła wytrzymałość badanych zawodników przy korzystniejszej reakcji hormonalnej w odniesieniu do kortyzolu i GH. Komponent wytrzymałościowy w realizowanym treningu spowodował w 2. badaniu niższe spoczynkowe stężenia testosteronu, co nie miało wpływu na równowagę metaboliczną. Stosunek testosteronu do kortyzolu (T/C), jego wzrost po okresie treningowym, pokazywał bardziej stabilną równowagę anaboliczno-kataboliczną, co uzasadnia słuszność założeń treningowych w tym okresie. **Wnioski.** Badania potwierdziły przydatność wskaźników metaboliczno-hormonalnych w monitorowaniu reakcji fizjologicznej zawodników na wysiłek fizyczny i korzystne zmiany w procesie adaptacji organizmu poddanych treningowi zawodników.

Słowa kluczowe: piłka nożna, trening, próg przemian anaerobowych, mleczan, hormony

Wstęp

Racjonalny dobór obciążeń fizycznych w treningach ma podstawowe znaczenie w procesie adaptacji fizjologicznej do wysiłku podczas zawodów. Zarówno zbyt mały i zbyt duży biologiczny koszt poniesiony przez organizm sportowca podczas treningów ma negatywny wpływ na proces szkolenia, a w konsekwencji wpływa na dobry wynik sportowy. Dotyczy to m.in. gry w piłkę nożną, która ze względu na metabolizm tkanekowy, na rodzaj procesów energetycznych i czas trwania należy do grupy dyscyplin/wysiłek wytrzymałościowych, w których wykorzystywany jest zarówno potencjał energetyczny aerobowy, jak i anaerobowy [1, 2, 3, 4]. Podczas meczu w każdym wielokrotnie powtarzającym się przypadku ostrych „zrywów” czy przyspieszeń przeważa udział energetycznych procesów beztlenowych, po których następują momenty zwiększonego zużycia tlenu, czyli mobilizacja źródeł energii aerobowej. Trwający wielomiesięczny system rozgrywek ligowych wymaga od zawodnika zarówno dobrego przygotowania wytrzymałościowe-

go (ogólnokondycyjnego) jak i szybkościowego. Ponadto wysoka wydolność fizyczna stanowi o biologicznym podłożu przygotowania wytrzymałościowego i wysokiej tolerancji wysiłkowej, co w oparciu o przygotowanie techniczne i taktyczne decyduje o sukcesie sportowym drużyny. Z drugiej strony nadmierny akcent wytrzymałościowy w treningu może mieć wpływ na szybkość zawodnika na boisku. Stąd celem treningu w okresie przygotowania ogólnego jest uzyskanie optymalnego poziomu wytrzymałości, aby potem można było budować szybkość zawodnika.

Jednym z układów regulujących metabolizm wysiłkowy jest układ endokryny oraz jego wpływ na mobilizację i wykorzystanie substratów energetycznych podczas pracy mięśniowej, związanej z ćwiczeniami o różnej strukturze/formie i różnej mocy. Wysiłek fizyczny jest silnym fizjologicznym bodźcem stymulującym wyrzut hormonów, m.in. kortyzolu, testosteronu, hormonu wzrostu, amin katecholowych [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11]. Sekrecja hormonów nasila się, kiedy czas trwania wysiłku i jego intensywność osiągną pewną wartość. Dane z piśmiennictwa

potwierdzają wysokie relacje pomiędzy kwasica metaboliczną mleczanową, zaburzeniami równowagi kwasowo-zasadowej krwi a odpowiedzią układu hormonalnego. Stąd o wielkości reakcji hormonalnej na wysiłek fizyczny (treningowy), poziomie stresu wysiłkowego, informować może stężenie określonych hormonów. Wielkość odpowiedzi hormonalnej stanowić także może o koszcie biologicznym wykonanej pracy treningowej a zmiany stężeń wybranych hormonów mogą dostarczać obiektywnej informacji o biologicznych skutkach stosowanych obciążeń treningowych i startowych [12, 13, 14, 15, 16, 17, 18]. Wielkość reakcji hormonalnej, zaburzona równowaga metaboliczna wskazywać mogą na występowanie, z jednej strony, stanu przemęczenia i stanu przetrenowania [5, 19, 20], a z drugiej strony wskazywać na małą efektywność stosowanych bodźców treningowych w procesie zwiększania tolerancji wysiłkowej.

Długotrwały wysiłek fizyczny podczas meczu wymaga od zawodników dobrego przygotowania wydolnościowego i motorycznego. Także emocje towarzyszące podczas walki sportowej opierają się na reakcjach hormonalnych, które nie zawsze mają pozytywny skutek. Nadmierne pobudzenie psychiczne może mieć wpływ na szybkie narastanie zmęczenia, może hamować, poprzez zmniejszenie rezerwy wydzielniczej, mechanizmy stymulujące mobilizację substratów energetycznych [21, 22].

W piśmiennictwie opisano metody oceny efektywności okresu treningowego u sportowców różnych dyscyplin. Do tego celu często stosuje się bieg, ze stopniowo wzrastającą szybkością, do odmowy (test maksymalny). Pomiary mleczanu we krwi w trakcie tego wysiłku pozwalają określić aktualny Próg Przemian Anaerobowych (PPA), a więc stopień adaptacji do wysiłków o charakterze wytrzymałościowym, który u zawodników piłki nożnej znacznie waha się w różnych okresach rocznego cyklu treningowego [23]. Oprócz tego fizjologicznego parametru ważna jest także reakcja układu hormonalnego odpowiedzialnego za energetyczną mobilizację do testu wysiłkowego, jak i za szybkość powysiłkowej restytucji. Oceny tej dokonano można na podstawie powysiłkowej zmiany stężenia hormonu o działaniu katabolicznym, kortyzolu i anabolicznych, testosteronu i hormonu wzrostu. Tak kompleksowych badań przed i po okresie treningowym nie opisano u piłkarzy. Celem podjętych badań była ocena przebiegu adaptacji zawodników piłki nożnej po 7. tygodniowym okresie treningowym, na podstawie kompleksowych badań wydolnościowo-hormonalnych przed i po tym okresie.

Materiał i metody

W badaniach uczestniczyło 20 zawodników III-ligowego klubu piłkarskiego (wiek $23,6 \pm 3,9$ lat; wysokość ciała $177,7 \pm 6,4$ cm; masa ciała $75,3 \pm 8,53$ kg, BMI $23,7 \pm 1,9$) dwukrotnie: 1. badanie odbyło się 16 stycznia a drugie 5 marca. Badania dotyczyły okresu przygotowawczego (ok. 7 tygodni), w którym treningi obejmowały ogólne przygotowanie motoryczne z akcentem na kształtowanie wytrzymałości. Był to z punktu widzenia cykliczności treningu, zimowy okres przygotowawczy, podokres przygotowania ogólnego. W okresie tym odbyło się 25 jednostek treningowych o łącznym czasie 1696 minut. Ogólną charakterystykę treningów obrazuje poniższe zestawienie: a) koordynacja 195 min; b) siła 120 min; c) gibkość 81 min; d) skoczność 6 min; e) siła dynamiczna 10 min; f) taktyka 57 min; g) szybkość 10 min; h) wytrzymałość tlenowa 274 min; i) technika 466 min; j) wytrzymałość mieszana 168 min; k) rozgrzewka ogólnorozwojowa 120 min. Dodatkowo rozegrano 12 meczów kontrolnych. W ogólnym bilansie czasu akcent treningu aerobowego stanowił ok. 33%, elementy szybkościowo-siłowe to ok. 8,7 %, pozostały czas to technika i przygotowanie taktyczne, mecze kontrolne.

W warunkach naturalnych (na boisku piłkarskim, trasa

w kształcie elipsy o długości 250 m) przeprowadzono biegowy test wysiłkowy wg formuły oznaczania progu przemian anaerobowych (PPA), tzn. zwiększano prędkość biegu o 0,4 m/s, rozpoczynając od prędkości 2,8 m/s. W obu terminach wysiłek testowy był wykonany przed południem, w godzinach 9:30-11:30 W tabeli nr 1 przedstawiono schemat próby biegowej zastosowany w badaniach [2].

Tabela 1. Schemat próby biegowej, zawierający prędkość biegu na danym poziomie obciążenia, czas przebiegnięcia odcinka 250 m, liczbę powtórzeń oraz łączny czas biegu na danym poziomie obciążenia

Poziom obciążenia	Prędkość biegu [m/s]	Czas przebiegnięcia odcinka 250 m [min; s]	Liczba powtórzeń	Łączny czas biegu [min; s]
1.	2,8	1 min 29 s	3 x	4 min 27 s
2.	3,2	1 min 18 s	3 x	3 min 54 s
3.	3,6	1 min 09 s	4 x	4 min 36 s
4.	4,0	1 min 03 s	4 x	4 min 12 s
5.	4,4	0 min 57 s	4 x	3 min 48 s
6.	4,8	0 min 52 s	5 x	4 min 20 s
7.	5,1	0 min 48 s	5 x	4 min 00 s

Zadaniem badanego była realizacja testu wg swoich aktualnych możliwości wydolnościowych. Krew kapilarną pobierano od badanych z opuszki palca przed testem biegowym, w przerwach 30-40 s pomiędzy poziomami obciążenia oraz po jego zakończeniu. W sposób ciągły rejestrowano częstość skurczów serca (HR) z wykorzystaniem sport-testerów firmy Polar Finlandia. We krwi oznaczano stężenie LA zestawem DR LANGE (GERMANY). Na podstawie relacji pomiędzy stężeniem LA a prędkością biegu wyznaczono prędkość progową (VPPA). Próbkę krwi, do oznaczeń hormonalnych z obu terminów, pobrane przed testem (-15 min) oraz po jego zakończeniu (+3 min) odwirowano, a następnie zamrożono (w temp. -20°C) i przechowano do momentu rozpoczęcia analizy. Stężenia kortyzolu (C), testosteronu (T) i hormonu wzrostu (GH) we wszystkich próbkach wykonano metodą immunoenzymatyczną (ELISA) zestawami DRG (GERMANY) w jednej analizie. Wartość równowagi anaboliczno-katabolicznej określono przy użyciu wskaźnika wyrażającego stosunek stężeń T/C wg wzoru: $T/C = \text{testosteron (nmol/l)} : \text{kortyzol (nmol/l)} \cdot 100$. Obliczenia statystyczne wykonano przy użyciu pakietu statystycznego STATISTICA wersja 9.0. W analizie uwzględniono średnie $\pm$ SD, test t-Studenta dla cech zależnych oraz porównanie średnich testem post hoc (LSD). Protokół badań został zatwierdzony przez Komisję Etyczną Instytutu Sportu, a zawodnicy po uzyskaniu informacji o potencjalnych zagrożeniach wyrazili zgodę na udział w badaniach.

Wyniki

W odniesieniu do masy ciała badanych zawodników obserwowano średnio spadek ok. 1 kg, tj. z $75,5 \pm 8,7$ w 1. terminie badań do $74,5 \pm 7,9$ ($P < 0,05$) w 2. terminie. Tabela nr 2 przedstawia stężenia mleczanów (LA) oznaczone w warunkach spoczynkowych przed biegiem, oraz po przebiegnięciu kolejnych odcinków z zadaną prędkością. Wartości spoczynkowe mieszczą się w przyjętych granicach fizjologicznych, a kolejne prędkości wskazują na progresję stężenia kwasu mlekowego we krwi do najwyższych wartości po zakończeniu testu wysiłkowego.

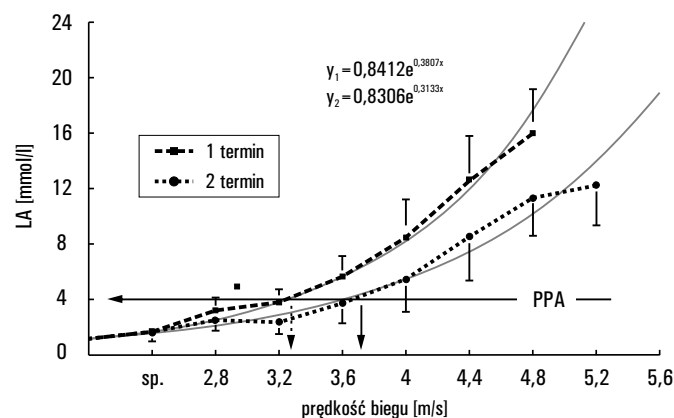

Dotyczy to zmian LA w funkcji prędkości biegu w obu terminach badań. Na podkreślenie zasługuje fakt niższych stężeń mleczanów przy tych samych prędkościach w 2. terminie badań. Istotne ($P < 0,05$) różnice pojawiają się od prędkości 4 m/s. Ponadto maksymalne stężenie LA było niższe od końcowej wartości z 1. badań (odpowiednio $12,3 \pm 2,9$ a $16,1 \pm 3,2$ mmol/l – tab. 2). W 2. terminie test skończono przy wyższej prędkości aniżeli w 1. terminie badań. Oznacza to także łączny dłuższy czas biegu przy mniejszych stężeniach mleczanów. Wyniki badań wskazują na wzrost wytrzymałości badanych zawodników po okresie przygotowania ogólnego. Potwierdzeniem tych zmian jest prędkość progowa biegu (VPPA) zawodników, która podczas 1. badań dla grupy prędkość wynosiła $3,24 \pm 0,28$ m/s, a po cyklu treningowym zwiększyła się istotnie ($P < 0,05$) do wartości $3,66 \pm 0,32$ m/s (Ryc. 1). Na ryc. 2 przedstawiono przebieg zmian częstości skurczów serca (HR) w funkcji prędkości biegu podczas 1. i 2. badań. Zgodnie z oczekiwaniami, każdemu wzrostowi prędkości biegu towarzyszyła progresja HR do wartości granicznych, tj. do momentu przerwania testu wysiłkowego. Znając prędkość progową przy 4 mmol/l można oznaczyć także wielkość tętna progowego (HRPPA). Jest to cenna informacja dla praktyki sportowej, ponieważ pozwala precyzyjnie określić prędkość treningowe optymalne dla kształcenia wydolności tlenowej zawodnika, a także jego wytrzymałości. Większa prędkość progowa to lepsza wytrzymałość. I tak progowa wartość tętna w 1. badaniu wynosiła średnio $174,9 \pm 13,79$ sk./min. Pod wpływem stosowanego treningu tętno progowe uległo obniżeniu do wartości $170,8 \pm 13,67$ sk./min (Ryc. 2). Także zmiany HR w funkcji prędkości biegu przebiegały na niższym poziomie średnio o ok. 4-6 sk./min (Ryc. 2). Obniżanie się HR wysiłkowego jest symptomem tzw. wago-tonii potreningowej i świadczy o pozytywnych cechach adaptacji układu krążenia. W tabeli 3. pokazano odpowiedź hormonalną zawodników na bodziec wysiłkowy w warunkach zastosowanego testu biegowego do „odmowy”. W przypadku zarówno testosteronu, kortyzolu jak i hormonu wzrostu (GH) obserwuje się ich zwiększone stężenia po wysiłku testowym, i to zarówno podczas 1. jak i 2. badań. Zwiększone istotnie ($P < 0,05$) w badaniu 1. powysiłkowe stężenia obserwuje się w przypadku testosteronu i hormonu wzrostu. W odniesieniu do testosteronu i kortyzolu stwierdzono w 2. badaniach niższe wartości w stosunku do badań 1. Powysiłkowy wzrost stężenia kortyzolu był niewielki (Tab. 3). Trening, w którym stosowano obciążenia wytrzymałościowe ujawnił mniejszy poziom spoczynkowy testosteronu, ale i także mniejszy wyrzut kortyzolu. W przypadku hormonu wzrostu (GH) wartości po wysiłku były zbliżone, i wynosiły ok. 28 ng/ml. Istotnie mniejszym okazał się przyrost stężenia GH po wysiłku w 2. badaniu. W 1. badaniu wartość ta wynosiła średnio dla grupy ok. 26 ng/ml natomiast w 2. badaniu ok. 20 ng/ml. Różnice są znamienne statystycznie dla $p < 0,05$ (Tab. 3). Obliczony wskaźnik anaboliczno-kataboliczny (T/C) dla wielkości przed testem biegowym w 1. badaniu wynosił średnio dla grupy $3,2 \pm 1,59$, natomiast w 2. badaniu wzrósł istotnie ($P < 0,05$) do $4,2 \pm 1,46$. Wynik ten podkreśla stabilną równowagę anaboliczno-kataboliczną zarówno przed okresem przygotowania specjalistycznego oraz po cyklu treningowym.

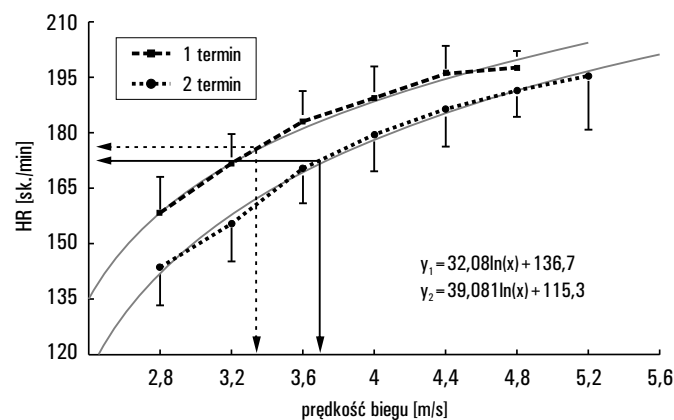
Tabela 2. Stężenie kwasu mlekowego (LA) we krwi oraz częstość skurczów serca (HR) podczas testu oznaczania progu przemian anaerobowych z narastającą prędkością biegu (m/s) w 1 i 2 terminie badań (średnie $\pm$ SD)

Termin badania	LA (mmol/l)								
	przed biegiem	2,8 m/s	3,2 m/s	3,6 m/s	4,0 m/s	4,4 m/s	4,8 m/s	5,2 m/s	
1	x	1,5	3,3	3,7	5,6	8,6	12,7	16,1	
	SD	$\pm 0,4$	$\pm 0,9$	$\pm 1,1$	$\pm 1,5$	$\pm 2,6$	$\pm 3,3$	$\pm 3,2$	
2	x	1,5	2,4	2,4	3,8	5,4	8,5	11,4	
	SD	$\pm 0,4$	$\pm 0,6$	$\pm 0,8$	$\pm 1,5$	$\pm 2,2^*$	$\pm 3,1^*$	$\pm 2,8^*$	
		HR (sk./min)							
1	x	89,8	157,8	171,5	183,4	189,5	195,9	192,7	
	SD	$\pm 11,3$	$\pm 10,4$	$\pm 8,3$	$\pm 8,1$	$\pm 8,7$	$\pm 7,7$	$\pm 4,6$	
2	x	88,0	143,5	155,5	169,9	179,3	186,0	191,3	
	SD	$\pm 12,1$	$\pm 10,0^*$	$\pm 10,0^*$	$\pm 8,6^*$	$\pm 9,5^*$	$\pm 9,5^*$	$\pm 14,8$	

* wartość istotnie ($P < 0,05$) niższa od wielkości z 1. terminu badań

Rycina 1. Przebieg stężenia mleczanu (LA) we krwi zawodników piłki nożnej w funkcji prędkości biegu podczas oznaczania progu przemian anaerobowych (PPA) w 1. i 2. terminie badań (średnie $\pm$ SD). Strzałkami oznaczono prędkości progowe.

Rycina 2. Przebieg częstości skurczów serca (HR) zawodników piłki nożnej w funkcji prędkości biegu podczas oznaczania progu przemian anaerobowych (PPA) w 1. i 2. terminie badań (średnie $\pm$ SD). Strzałkami oznaczono progowe HR i prędkości.

Tabela 3. Stężenie testosteronu (T), kortyzolu (C) i hormonu wzrostu (GH) w osoczu oraz wartości wskaźnika anaboliczno-katabolicznego (T/C) przed i po teście biegowym zawodników piłki nożnej w 1. i 2. terminie badań (średnie $\pm$ SD)

Termin badania	Testosteron (nmol/l)		Kortyzol (nmol/l)		GH (ng/ml)		T/C	
	przed	po	przed	po	przed	po	przed	po
1	x 18,3 SD $\pm 6,16$	x 22,5 SD $\pm 8,56^a$	x 555,3 SD $\pm 173,95$	x 596,7 SD $\pm 155,18$	x 2,7 SD $\pm 3,69$	x 28,7 SD $\pm 16,23^a$	x 3,2 SD $\pm 1,59$	x 3,8 SD $\pm 1,32$
2	x 15,1 SD $\pm 3,08$	x 20,8 SD $\pm 6,83^a$	x 374,1 SD $\pm 91,21^c$	x 401,1 SD $\pm 129,63^c$	x 7,9 SD $\pm 10,35^b$	x 28,3 SD $\pm 16,07^a$	x 4,2 SD $\pm 1,46^b$	x 5,2 SD $\pm 1,43^{ab}$

^a wartość istotnie ($P < 0,05$) wyższa od danych „przed” wysiłkiem; ^b wartość istotnie ($P < 0,05$) wyższa od danych z 1. terminu; ^c wartość istotnie ($P < 0,05$) niższa od badań w 1. terminie

Dyskusja

Prezentowane badania obejmują okres przygotowania ogólnego, którego celem jest wzrost tolerancji wysiłkowej poprzez stosowanie wysiłków o charakterze wytrzymałościowym opartych o energetyczne procesy tlenowe. Proponowany test oznaczania progów przemian anaerobowych wykonany podczas pierwszych badań dał praktyczne przesłanki do wyznaczenia optymalnej intensywności treningów biegowych mających na celu wzrost wydolności tlenowej, a powtórzenie go po cyklu treningowym weryfikuje poprawność założeń treningowych. Wykorzystanie w badaniach oznaczeń hormonalnych, które pozwolą ocenić status androgenno-glikokortykoidowy, daje szerszy obraz zmian wywołanych treningiem fizycznym w kształtowaniu mechanizmów regulujących wykorzystanie źródeł energetycznych oraz o kierunku metabolizmu wysiłkowego. Ponadto zachowanie optymalnej równowagi anaboliczno-katabolicznej wydaje się być niezbędnym warunkiem w procesie rozwoju adaptacji do wysiłku i treningu sportowego. Dotyczy to m.in. relacji wydzielniczej pomiędzy kortyzolem a testosteronem oraz zachowania „rezerwy wydzielniczej” przysadki mózgowej w odniesieniu do hormonu wzrostu, który ma silne działanie anaboliczne [5, 7, 23, 24].

Zgodnie z oczekiwaniami wyniki biegowego testu wysiłkowego (badanie 2.) wskazały na poprawę wytrzymałości tlenowej, czego wyrazem jest wzrost prędkości progowej. Krzywa mleczanowa przesunęła się w prawo tj. w kierunku większej prędkości, przy której zawodnicy kończyli test, a także przy mniejszym powysiłkowym stężeniu mleczanu w krwi. Wskazuje to wyraźnie na wzrost efektywności procesów tlenowych. Dowodem tego jest m.in. obniżenie się tętna (HR) wysiłkowego podczas analogicznych prędkości w drugich badaniach. Jest to cenna informacja dla praktyki sportowej, która podkreśla adaptację układu krążenia do wysiłku poprzez np. zwiększenie objętości (SV) wyrzutowej serca i daje podstawę do realizacji większych obciążeń [3, 25, 26]. Wysiłek testowy, zarówno w pierwszych jak i w drugich badaniach spowodował wzrost stężenia testosteronu, średnio o 4,2 nmol/l, w 1. badaniu i o 5,7 nmol/l w 2. badaniu. Podkreślić tu należy fakt niższych, średnio dla grupy o 18%, stężeń testosteronu podczas drugich badań oznaczonych w spoczynku przed biegiem. Może to sugerować ewentualny wpływ stosowanego w tym okresie treningu o charakterze wytrzymałościowym na odpowiedź androgenów. Trening siłowo-szybkościowy stymuluje sekrecję testosteronu poprzez znaczne wydzielanie hormonów przysadkowych (LH i FSH) stymulowanych przez podwzgórzowy GnRH (gonadotropin-releasing hormone). W przypadku treningów o znacznym komponencie wytrzymałościowym obserwuje się tłumienie odpowiedzi androgennej [14, 16, 27].

Znaczne pobudzenie androgenów wysiłkiem fizycznym (duży przyrost stężenia testosteronu) wskazuje na duże możliwości regeneracyjne i rezerwę w tolerowaniu znacznych obciążeń tre-

ningowych, oraz stwarza podstawę dla treningu szybkościowego i siłowego. Stabilny status androgeny (wysokie i bez znacznych zmian stężenia testosteronu) stwarza podstawę dla rozwoju „agresji sportowej” zawodnika i możliwość większej koncentracji na treningu technicznym i taktycznym [4, 10, 15]. Trzeba pamiętać, że niski poziom testosteronu u młodego osobnika to „mniejsza energia” do pracy i „walki sportowej”. W ocenie reakcji hormonalnej trzeba także pamiętać o sytuacji odwrotnej, tj. o wzmożonej reakcji, która może świadczyć o zaburzeniach równowagi metabolicznej na skutek nadmiernego pobudzenia „osi podwzgórze-przysadka-gonady” co może również wpływać negatywnie na restytucję po treningu, bądź zawodach [5, 12, 19]. Nadmierne pobudzenie może rzutować na reakcje/grę zawodnika w czasie meczu. W świetle otrzymanych wyników wzrost stężenia testosteronu w granicach 4,0 – 8,0 nmol/l należy przyjąć jako korzystną reakcję hormonalną na zadany wysiłek.

Zmiany stężenia kortyzolu w krwi pod wpływem wysiłku fizycznego opisane w piśmiennictwie są różnokierunkowe i ich interpretacja nie jest w pełni komplementarna i jasna. Opisująco zarówno zwiększenie kortyzolu we krwi, jego zmniejszenie, jak i brak zmian [13, 7, 8, 23]. Istotne znaczenie w wielkości i kierunku reakcji hormonalnej na wysiłek fizyczny ma zarówno moc/intensywność wysiłku jak i czas jego trwania. Stwierdzono ponadto, że wysiłek fizyczny zwiększa szybkość jego znikania we krwi. Z wielu danych wyłania się obraz, że zwiększenie stężenia kortyzolu we krwi występuje wtedy, gdy koszt energetyczny wysiłku jest bardzo duży, a także czas trwania wysiłku fizycznego przekracza 20-30 minut. Przyjmuje się, że wzrost stężenia kortyzolu w krwi jest reakcją stresową, wywołaną pobudzeniem emocjonalnym jakie towarzyszy wysiłkowi fizycznemu. Zmiany metaboliczne (wzrost stężenia kwasu mlekowego), zaburzenia równowagi kwasowo-zasadowej krwi (spadek pH), niedostateczna podaż tlenu oraz wyczerpywanie się rezerw węglowodanowych mogą prowadzić do wzrostu stężenia kortyzolu w krwi [5, 19, 21]. Hormon ten wykazuje rytmikę około dobową, przy największych wartościach w godzinach porannych i jego zmniejszeniu wieczorem. U osób, które chodzą późno spać ta rytmika może być przesunięta. Na rytm stężenia kortyzolu nakłada się m.in. posiłek, praca fizyczna (trening), stres. W warunkach silnej reakcji stresowej, zmęczenia czy przetrenowania obserwuje się nadmierną reakcję kory nadnerczy. Jego spoczynkowe narastanie w czasie cyklu treningowego wskazywać może na nasilenie procesów katabolicznych (rozpadu), braku pełnej restytucji po sesji treningowej. Adaptacja organizmu do zwiększających się obciążeń treningowych znajduje swój wyraz w sprawniejszych mechanizmach regulacyjnych, nerwowych i hormonalnych. Wytworzyć się musi wysoka zdolność do reagowania na duże obciążenia m.in. w postaci zwiększenia „rezerwy wydzielniczej” nadnerczy, tj. do dodatkowej sekrecji kortyzolu. Przyjmuje się, że adaptacja do treningu wytrzymałościowego charakteryzuje się zmniejszeniem wydzielania kortyzolu [8, 12, 16]. W naszych badaniach spoczynkowe stężenie kortyzolu wynosi 555 nmol/l (pobrania przed wysiłkiem) w 1. terminie badań, a po zakończeniu testu biegowego wzrosło do 596 nmol/l, tj. o około 7%. W 2. badaniach powysyłkowy wzrost kortyzolu też wynosi ok. 7%, ale przy niższych wartościach stężeń. Można by założyć, że wzrost mocy/prędkości progowej (PPA) pod wpływem treningu powoduje zmniejszoną odpowiedź nadnerczy (mniejsza sekrecja kortyzolu). Większa dostępność tlenu dla pracujących mięśni zmniejsza odpowiedź hormonalną w świetle zmian kortyzolu, a tym samym jest wyrazem większej odporności na stres wysiłkowy. Podkreśla to także fakt mniejszego pobudzenia osi „podwzgórze-przysadka-nadnercza”. Wysokie wartości kortyzolu (średnio) są charakterystyczne dla grup sportowych, co widać należy także z porą roku i ew. cyklem treningowym (małe przygotowanie wytrzymałościowe zawodników).

Testosteron działa m.in. anabolicznie, co przejawia się głównie wzrostem masy mięśniowej. Działa także kontrregulacyjnie

w odniesieniu do aktywnej tkanki mięśniowej w stosunku do kortyzolu, który wywiera działanie kataboliczne (wpływa na degradację białek mięśniowych). Relacje tych dwóch hormonów stanowią o równowadze metabolicznej. Stały się podstawą wskaźnika anaboliczno-katabolicznego (T/C) wykorzystywanego w praktyce sportowej do oceny biologicznych efektów treningu sportowego [3, 5, 11]. Równowaga pomiędzy procesami anabolicznymi i katabolicznymi w organizmie wydaje się być podstawą w procesie realizacji „optymalnego” treningu sportowego. Spadek tego wskaźnika (T/C) poniżej wartości 3,0 wskazywać może na nasilenie się procesów katabolicznych (zbyt duże obciążenia treningowe) i braku pełnej restytucji powysiłkowej. W przypadku naszych badań średnia wartość tego wskaźnika przed testem biegowym w 1. badaniu wynosiła 3,2 natomiast w 2. badaniu była istotnie wyższa i wyniosła 4,2. Zarówno podczas pierwszych jak i drugich badań wysiłek wywołał przyrosty wartości wskaźnika anaboliczno-katabolicznego, odpowiednio do 3,8 w 1. badaniu (wzrost o 18%) i do 5,2 w 2. badaniu (wzrost o 24%). Jego niska wartość, tj. < 3, oraz spadek po pracy mogą być sygnałem świadczącym o braku adekwatnego treningu, występowaniu zmęczenia, braku wypoczynku czy niewłaściwej diety. Tolerancja wysiłku może być niska i ograniczona. W naszych badaniach obserwujemy po stosowanym cyklu treningowym korzystną reakcję [26, 27, 28, 29].

Pobudzające działanie hormonu wzrostu w organizmie dokonuje się poprzez polipetydowe czynniki wzrostu (IGF – insulin-like growth factor) nazwane somatomedynami a wydzielanymi przez wątrobę i inne tkanki jako odpowiedź na działanie GH. Jego wydzielanie w ciągu doby ma charakter pulsacyjny, tzn. GH jest wydzielany na zasadzie dyskretnych pulsów 6-12 razy w ciągu doby, przy czym jego akrofazę obserwuje się podczas fazy snu głębokiego, tj. po około 1-2 godzinach od zaśnięcia. Jego wyrzut mogą stymulować: spożycie białek, hipoglikemia, ciąża, stres psychiczny, oraz wysiłek fizyczny [6, 12, 24]. Poziom GH w warunkach spoczynkowych bywa czasem nieoznaczalny, przy zastosowaniu zestawu DRG, a najczęściej jego stężenia zawarte są w przedziale od 0,2 do 3,0 ng/ml. Możliwości wydzielnicze GH zmniejszają się wraz z wiekiem. Największe wydzielanie GH, jak podano wyżej, obserwuje się podczas snu, a zwłaszcza jego głębokiej fazy. Intensywny trening może wpływać na jego nocną sekrecję zmniejszając amplitudę cykli wydzielniczych i jego wartość szczytową [9, 10, 13]. Zaobserwowano, że wyczerpujący trening fizyczny/sportowy wpływa ujemnie na sekrecję GH podczas snu (zmniejszając amplitudę cykli wydzielniczych i jego wartość szczytową). Przy czym jak dotąd brak jest wyjaśnienia związków między snem (szczególnie jego głęboką fazą) a jego największym nocnym wyrzutem w cyklu dobowym. Wyjaśnienie tego związku może mieć szczególne znaczenie dla praktyki sportowej, ponieważ prawidłowy sen z właściwymi relacjami wyrzutu GH ma fundamentalne znaczenie w przebiegu procesów regeneracyjnych (odnowy) trenującego bardzo intensywnie zawodnika. Stres, który immanentnie związany jest z wysiłkiem fizycznym może powodować wzrost sekrecji GH. Obserwuje się nawet w okresie poprzedzającym wysiłek wzrost jego stężenia we krwi. Podaje się, że odpowiedź GH na relatywnie porównywalne obciążenie jest mniejsza u osób trenujących niż u osób nie trenujących. Podczas wysiłków uwalnianie hormonu wzrostu regulowane jest przez dostępność glukozy. Większe stężenie GH obserwuje się podczas większych obciążeń wysiłkowych. Także czas trwania wysiłku fizycznego powoduje nadmierną reakcję ze strony hormonu wzrostu [6, 22, 20]. Wysiłek testowy wykonany przez badanych zawodników w obu terminach spowodował wzrost stężenia GH do podobnej, średniej wartości (ok. 28 ng/ml). Bez względu na powysiłkowy przyrost stężenia był mniejszy w drugim terminie pomimo większego wysiłku, co można uznać za przejaw po treningowej adaptacji. Zaskakujące jest prawie 3-krotnie wyższe przed wysiłkowe stężenie tego hormonu po okresie treningów. W literaturze nie ma informacji o takim zachowaniu spo-

czynkowego GH po okresie treningów. Przyjmując, że hormon wzrostu bierze udział w procesie lipolizy, a więc uwalniania do krążenia wolnych kwasów tłuszczowych (FFA) będących substratem energetycznym wykorzystanym w czasie wysiłków o charakterze tlenowym, można sugerować, że podwyższone stężenie GH przed wysiłkiem także może być przejawem po treningowej metabolicznej adaptacji, gdyż przed wysiłkiem zwiększa w krążeniu pulę substratu energetycznego przed pracą. Ta hipoteza wymaga jednak weryfikacji w kolejnym eksperymencie z oznaczaniem FFA. Wyższe po treningowe spoczynkowe stężenie GH, hormonu o działaniu anabolicznym, może także sugerować, że rzeczywista anaboliczno-kataboliczna równowaga jest bardziej przesunięta w kierunku odbudowy białek strukturalnych, niż można by sądzić wyłącznie na podstawie porównań spoczynkowych wskaźników T/C w pierwszym (3,2) i drugim terminie (4,2). Analiza po treningowych zmian spoczynkowych wskaźnika anaboliczno-katabolicznego daje zatem podstawy do nowego spojrzenia na zależny od trzech badanych hormonów, tj. testosteronu, kortyzolu i hormonu wzrostu, metabolizm białek endogennych.

Przeprowadzone badania ujawniły różnicowanie możliwości wysiłkowych zawodników. Trening może modulować reakcje stresowe wywołane wyczerpującym wysiłkiem fizycznym. Długotrwały wysiłek fizyczny/trening zmienia proporcje w wykorzystaniu substratów energetycznych, stąd obiektywna informacja odnosząca się do obwodowych stężeń (we krwi) wybranych hormonów podkreśla ich rolę w procesach regulacyjnych i adaptacyjnych do wysiłku fizycznego. W piśmiennictwie mówi się o hormonalnej adaptacji do chronicznego stresu jakim może być trening sportowy.

Wnioski

Przeprowadzona analiza cyklu treningowego zawodników piłki nożnej oparta o zmiany wybranych wskaźników fizjologicznych i hormonalnych pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Pod wpływem zastosowanego 7. tygodniowego treningu wzrosła wytrzymałość zawodników, czego dowodem jest istotne zwiększenie prędkości progowej, obniżenie tętna progowego i niższe wartości mleczanów na każdym poziomie prędkości biegu testowego.
2. Nie obserwowano naruszenia statusu androgenno-glikokortykoidowego, a równowaga metaboliczna przesunęła się pod wpływem treningu w kierunku przewagi procesów anabolicznych. Stanowi to istotną przesłankę dla praktyki sportowej w procesie optymalizacji treningu i potwierdza słuszność przyjętych założeń treningowych przez trenera.

Piśmiennictwo

1. Carli, G., Bonifazi M., Lodi L., Lupo G., Martelli G. & Viti A. (1986). Hormonal and metabolic effects following a football match. *Int J Sport Med*, 7: 36-38.
2. Jastrzębski, Z. (2004). *Obciążenia treningowe i ich wpływ na rozwój sportowy piłkarzy nożnych i ręcznych*. Gdańsk: Wydawnictwo AWFIS.
3. Krusturup, P., Christensen J.F., Randers M.B., Pedersen H., Sundstrup E., Jakobsen M.D. et al. (2010). Muscle adaptations and performance enhancements of soccer training for untrained men. *Eur. J. Appl. Physiol.* 108, 1247-58.
4. Bangsbo, J., Iaia F.M. & Krusturup P. (2007). Metabolic response and fatigue in soccer. *Int J Sports Physiol Perform.* 2:111-27.

5. Adlercreutz, H., Harkonen M., Kuoppasalmi K., Naveri H., Huhtaniemi, Tikkanen H. et al. (1986). Effect of training on plasma anabolic and catabolic steroid hormones and their response during physical exercise. *Int. J. Sports Med.*, 7: 27-28.
6. Godfrey, R.J., Madgwick Z. & Whyte G.P. (2003). The exercise-induced growth hormone in athletes. *Sports Med*, 33(8): 599-613.
7. Hakkinen, K. & Pakarinen A. (1995). Acute hormonal responses to heavy resistance exercise in men and women at different ages. *Int J Sports Med*, 16:507-513.
8. Hartley, L.H., Mason J.W., Hogan R.P., Jones L.G., Kotchen T.A., Mougey E.H. et al. (1972). Multiple hormonal responses to graded (prolonged) exercise in relation to physical training. *J Appl Physiol*, 33: 602-610.
9. Raastad, T., Bjoro T. & Hallen J. (2000). Hormonal responses to high- and moderate-intensity strength exercise. *Eur J Appl Physiol*, 82: 121-128.
10. Ronsen, O., Haug E., Pedersen B.K. & Bahr R. (2001). Increased neuroendocrine response to a repeated bout of endurance exercise. *Med Sci Sport Exerc.*, 33 (4):568-575.
11. Vervoorn, C., Vermulst L.J.M., Boelens-Quist A.M., Koppe-schaar H.P.F., Erich W.B.M., Thijssen J.H.H. et al. (1992). Seasonal changes in performance and free testosterone: cortisol ratio of elite female rowers. *Eur J Appl Physiol*, 64: 14-21.
12. Bonifazi, M., Bela E., Lupo C., Martelli G., Zhu B. & Carli G. (1998). Influence of training on the response to exercise of adrenocorticotropin and growth hormone plasma concentrations in human swimmers. *Eur J Appl Physiol*, 78:394-397.
13. Hackney, A.C., Spinning W.E. & Brutt B.C. (1990). Hypothalamic-pituitary-testicular axis function in endurance-trained males. *Int J Sports Med*, 11: 298-303.
14. Hakkinen, K., Leskinen K.L., Alen M., Komi P.V. & Kauhanen H. (1989). Serum hormone concentrations during prolonged training in elite endurance-trained and strength-trained athletes. *Eur J Appl Physiol*, 59:233-238.
15. Mejri, S., Bchir F., Ragana M.C.B. & Hamida J.B. (2005). Effect of training on GH and IGF-1 responses to a submaximal exercise in football players. *Eur J Appl Physiol*, 95: 496-503.
16. Steinacker, J.M., Lormes W., Reissnecker S. & Liu Y. (2004). New aspects of the hormone and cytokine response to training. *Eur J Appl Physiol*, 91(4): 382-391.
17. Urhausen, A., Kullmer T. & Kindermann W. (1987). A 7-week follow-up study of the behavior of testosterone and cortisol during the competition period in rowers. *Eur J Appl Physiol*, 56: 528-533.
18. Iaia, F.M., Hellsten Y., Nielsen J.J., Fernström M., Sahlin K. & Bangsbo J. (2009). Four weeks of speed endurance training reduces energy expenditure during exercise and maintains muscle oxidative capacity despite a reduction in training volume. *J Appl Physiol*. 1,73-80.
19. Urhausen, A., Gabriel H. & Kinderman W. (1995). Blood hormones as markers of training stress and overtraining. *Sports Med*. 20(4): 251-276.
20. Opaszowski, B.H., Rojek J., Hübner-Woźniak E., Długolecka B. & Obmiński Z. (2007). Odpowiedź metaboliczna i hormonalna zawodników piłki nożnej na wysiłek maksymalny wykonywany w warunkach laboratoryjnych. *Rocznik Naukowy Zamiejscowego Wydziału Wychowania Fizycznego w Białej Podlaskiej*, Tom XIV, 33-45.
21. Gordon, S.E., Kraemer W.J., Vos N.H., Lynch J.M. & Knuttgen H.G. (1994). Effect of acid-base balance on the growth hormone response to acute high-intensity cycle exercise. *J Appl Physiol*, 76: 821-829.
22. Goto, K., Higashiyama M., Ishii N. & Takamatsu K. (2005). Prior endurance exercise attenuates growth hormone response to subsequent resistance exercise. *Eur J Appl Physiol*, 94: 333-338.
23. Kanaey, J.A., Weltman J.Y., Pieper K.S., Weltman A. & Hartman M.L. (2001). Cortisol and growth hormone responses to exercise at different times of day. *J Clin Endocrinol Metab.*, 86(6):2881-2889.
24. Mejri, S., Bchir F., Ben Rayana M.C., Ben Hamida J. & Ben Slama C. (2005). Effect of training on GH and IGF-1 responses to a submaximal exercise in football players. *Eur J Appl Physiol*. 95:496-503.
25. Krustup, P., Nielsen J.J., Krustup B.R., Christensen J.F., Pedersen H., Randers M.B. et al. (2009). Recreational soccer is an effective health-promoting activity for untrained men. *Br J Sports Med*. 43, 825-31.
26. Iaia, F.M. & Bangsbo J. (2010). Speed endurance training is a powerful stimulus for physiological adaptations and performance improvements of athletes. *Scand J Med Sci Sports*. 20 Suppl 2:11-23.
27. Cormack, S.J., Newton R.U., McGuigan M.R. & Cormie P. (2008). Neuromuscular and endocrine responses of elite players during an Australian rules football season. *Int J Sports Physiol Perform*. 3:439-53.
28. Di Salvo, V. & Pigozzi F. (1998). Physical training of football players based on their positional roles in the team. Effects on performance-related factors. *J Sports Med Phys Fitness*. 38:294-7.
29. Hoffman, J.R., Kang J., Ratamess N.A. & Faigenbaum A.D. (2005). Biochemical and hormonal responses during an intercollegiate football season. *Med Sci Sports Exerc*. 7:1237-41.

Otrzymano: 18.04.2012

Przyjęto: 27.06.2012